

מנהיגות ציונית: ההבטחה של המכינות

המכינות הקדם-צבאיות מלוות אותנו כבר שנות דור וממשיכות לגדול. הן פורחות מתוך הצמא לערכים ולמחויבות, מניבות מענה לאתגר הפוסט-ציונות ומצמיחות ניצנים של זהות יהודית חדשה

ביום העצמאות תשע"ז הוענק פרס ישראל למפעל חיים לרב אלי סדן, מייסד מכינת בני דוד בעלי, על הקמת מפעל המכינות הקדם-צבאיות. מפעל זה, שהחל בשנת 1989, מונה כיום יותר מחמישים מכינות מוכרות ומאושרות ע"י משרד הביטחון ומשרד החינוך.

המכינות הראשונות הוקמו בתוך הציונות הדתית, וכעבור זמן לא רב קמו בעקבותיהן מכינות הפונות לציבורים נוספים: בשנת 1997, שמונה שנים לאחר פתיחת המכינה בעלי, הוקמו המכינות החילוניות והמעורבות הראשונות והן התפתחו במהירות. המפעל הוקם על ידי יזמים חינוכיים, ורק בשלב מאוחר יותר, בשנת 2008, הוסדרה פעולתו ב"חוק המכינות הקדם-צבאיות".

מספר בני הנוער המבקשים להירשם למכינות גדל בהתמדה. אף כי מדי שנה נפתחות מכינות נוספות, מתעניינים רבים אינם מוצאים בהן מקום, משום שקצב הגידול אינו מדביק את הביקוש ההולך וגדל. מדובר במפעל חשוב ומעניין, אשר לו השפעה עמוקה וארוכת טווח על צה"ל ועל החברה הישראלית, על תרבותה ועל בניית מנהיגותה העתידית. זו השנה העשירית שבה אני עומד בראש המכינה הקדם-צבאית מיתרים-לכיש, אשר לה שלושה קמפוסים: בקיבוץ בית-גוברין, ביישוב אליאב ובקיבוץ נחל-עוז. במלאת 28 שנה להקמת המכינה הדתית הראשונה ועשרים שנה להקמת המכינות המעורבות והחילוניות, הגיעה השעה להבין את השפעת המפעל הזה על החברה הישראלית ולספר את סיפורו.

יניב מזומן הוא מייסד וראש רשת המכינות "מיתרים-לכיש" ודוקטורנט למחשבת ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

המכינות: תמונת מצב

משנת 2008, שבה נחקק חוק המכינות הקדם-צבאיות, חלה עלייה דרמטית במספר תלמידי המכינות. אז למדו בהן כ-1,600 חניכים, והשנה לומדים 4,076 חניכים ב-74 מכינות דתיות, חילוניות ומעורבות, (47 מכינות ו-27 שלוחות שלהן). המכינות פרושות בכל חבלי הארץ, ממיצר ומעיין-ברוך בצפון ועד חצבה ופארן בדרום. אפשר למצוא מכינות בערים במרכז הארץ ובמרחביה, בקיבוצים, במושבים וביישובים ביהודה ושומרון. עיקר הצמיחה במספר החניכים התרחש במכינות "כלליות", כלומר כאלו שאינן מוגדרות לדתיים בלבד, אלא מערבות חילונים ודתיים יחד או מיועדות לאוכלוסייה חילונית. בשנת 2008 היה מספר החניכים במכינות הדתיות ובמכינות הכלליות כמעט זהה: כ-780 חניכים במכינות הכלליות, וכ-760 במכינות הדתיות. מאז אותה שנה נפתחו עוד מכינות חילוניות רבות ומספר החניכים בהן גדל. כיום מספר החניכים במכינות "הכלליות" הוא בערך פי שלושה מזה שבמכינות הדתיות.

המכינות הדתיות הוקמו לראשונה כדי לתת מענה לבני הנוער הציוני-דתי. מייסדי המכינות הדתיות הראשונות זיהו דילמה אצל בני הנוער, אצל בני משפחותיהם ובקהילותיהם: האם להתגייס לשירות מלא ובכך לשאת בנטל הביטחון במלואו, אך לחשוש שמא תוך כדי השירות תאבד הזהות הדתית, או לשרת שירות חלקי בלבד ביחידות של חיילים דתיים. המכינות הדתיות ביקשו לבנות את עולמם הרוחני-הדתי של תלמידיהן כך שיוכלו להשתלב בצה"ל ואחר כך בחברה הישראלית ולהוביל את החברה הדתית לנטילת אחריות לאומית גדולה ועמוקה יותר מבלי לאבד את זהותם. כל מי שנכח בשנים האחרונות ברחבת המסדרים בבית הספר לקצינים של צה"ל בבה"ד 1, או נפגש עם חיילי יחידות לוחמות, מבין שהמכינות הדתיות עמדו במשימתן והצליחו לשלב את בני הנוער של הציונות הדתית בשירות צבאי משמעותי.

מפעל המכינות הכלליות צמח מהשטח מתוך חזון של יזמים חברתיים, שפעלו במקביל מכיוונים שונים! אחד מהם, ארזי אשל, אף נתמנה בהמשך למנהל מינהל חברה ונוער במשרד החינוך. מכינת נחשון ביישוב ניל"י ומכינת בית ישראל בשכונת גילה בירושלים היו שתי המכינות הכלליות הראשונות. בספטמבר 1998 הצטרפו אליהן שלוש מכינות נוספות: מכינת מיצר, מכינת רבין ומכינת גליל עליון. מאז ועד היום מפעל המכינות הכלליות מצוי בצמיחה, ועשרות מכינות נוספו מעבר לחמש הללו. המכינות החילוניות והמעורבות הוקמו כדי למלא כמה מטרות. הזעזוע העמוק אחרי רצח רבין היה אחד המניעים שעוררו את ייסודן. הן ביקשו לצמצם את המתח בין דתיים לחילונים, להעמיק את הסולידריות בחברה הישראלית ולחזק את הזהות הציונית והיהודית בקרב בני נוער חילונים ודתיים, וכן לחזק את המוטיבציה של בני הנוער לשירות צבאי משמעותי וליציאה לפיקוד ולקצונה. אחד הדברים שזירזו את המקימים היה העובדה שצוינה לעיל: האחוזים הגבוהים של בני הנוער מהציונות הדתית אשר השתלבו ביחידות לוחמות וסיימו קורס קצינים. נוצר צורך להגדיל גם

את מספר בני הנוער החילונים בפיקוד ובקצונה.

אם בתחילת הדרך המכינות הוקמו לנוער דתי, ואחר כך, בדיוני הקבוצה המייסדת של המכינות הכלליות עמדה המטרה ליצור מנהיגות של "אליטה משרתת", הנה עם התפתחות מפעל המכינות הופיעה מגמה להרחבת מעגלי האוכלוסיות שמהן מגיעים החניכים למכינות. כך הוקמו מכינות לאוכלוסיות שבעבר היו מגיעות פחות למכינות: מכינות לנוער משכבות חלשות ונוער בסיכון, מכינות לבנות דתיות, מכינות ייעודיות לנוער מהעדה האתיופית או לעולים מחבר-העמים, מכינות לנוער חרדי השואף להתגייס, וכן מכינות הפונות לנוער דרוזי. במכינות משולבים גם בני נוער מחו"ל, או בני יורדים, בין בני הארץ.

לצד המכינות הקדם-צבאיות מתקיימות "מכינות אופק", תוכניות קצרות יותר, שישה חודשים אורכן, המיועדות בעיקר לבני נוער מהפריפריה החברתית והגיאוגרפית. 18 מכינות אופק פרוסות ברחבי הארץ, ולומדים בהן כיום כ-700 חניכים. זהו חלק מהמאמץ לפתוח את המכינות למגוון אוכלוסיות. מכינות אופק אינן פועלות במסגרת חוק המכינות הקדם-צבאיות והן אינן מתוקצבות על פי מנגנון התקצוב הקבוע בו, אלא באמצעות תקנה תקציבית ייעודית שנקבעה בשנת 2014.

בני הנוער המצטרפים למכינות דוחים את שירותם ומתגייסים לצה"ל כשנה לאחר בני גילם (או חצי שנה, במכינות אופק). בשנה זו הם חוקרים את משמעות היהדות והישראליות בעולמם שלהם באמצעות שיח לימודי המתקיים בבית מדרש חדש-ישן.

הזמן שבו מגיעים הצעירים והצעירות למכינות הוא צומת חשוב בחייהם. הם נמצאים בשלב בהתבגרות שבו יש להם יכולת משלהם לבחון, להעריך ולתת דין וחשבון לעצמם, ולבחור כיווני המשך כחלק מעיצוב דרכם כאנשים בוגרים בחברה. התלמידים במכינות נמצאים בתקופה שכונתה בידי הפסיכואנליטיקאי והתאורטיקן אריק אריקסון "מורטוריום", קרי שמיטת חובות: שלב התפתחותי בסוף ההתבגרות, המתאפיין בנטילת פסק זמן לצורך חיפוש זהות: חובות מעטות בלבד מוטלות עליהם, כדי שיהיה להם החופש להחליט לבסוף מה לאמץ לעולמם שלהם.² זוהי תקופה מעברית, שיש בה ריבוי התנסויות בזהויות שונות ללא מחויבות, אך בד בבד היא גם פתוחה לספיגת "כיוון" – טיפוח מחויבות עמוקה יותר ומשמעותית יותר.

בעידן המדגיש ומחזק את ההתמקדות בפרט וברצונותיו מפתחות המכינות, בין השאר, את נכונותן של הפרט לתרום למען הכלל ולכונן חברת מופת בארץ. תלמידי המכינות הם צעירים וצעירות העסוקים בחיפוש אחר מענה לשאלות הניצבות לפתחה של החברה הישראלית, במטרה לגבש את זהותם האישית ולהעניק עוגנים ערכיים לחייהם. הם עוסקים בשאלות גדולות: מהי אותה חברת מופת? מה יהיו פני היהדות בתקופה הזאת? כן חשוב לצעירים אלה להעלות גם שאלות אינדיבידואליות יותר: מה אני רוצה לעשות עם חיי? מה הם הדברים החשובים לי באמת?

תרומת המכינות לצה"ל ולביטחון הלאומי

החברה הישראלית התוודעה בהיקף רחב למפעל המכינות הקדם-צבאיות דרך הבוגרים שנפלו במערכות ישראל והפכו סמל לגבורה: רועי קליין, עמנואל מורנו, אלירז ואוריאל פרץ, נדב מילוא, הדר גולדין, ולצערנו רבים נוספים. אכן, אף שישנן עמדות ודעות שונות בנוגע להשפעת המכינות על צה"ל, אי אפשר להתעלם מהנוכחות הבולטת של בוגריהן, במיוחד ביחידות הקרביות.

אחת המכינות שלנו – לכיש נחל-עוז – הוקמה בעקבות מבצע צוק איתן. קיבוץ נחל-עוז, הצמוד לגדר, נפגע פגיעות קשות במבצע. הקשה בהן הייתה מותו של דניאל טרגרמן, ילד בן ארבע, מפצצת מרגמה שהתפוצצה בקיבוץ. לאחר המבצע בחרו רבות מהמשפחות בקיבוץ לעזוב אותו. התושבים פנו למשרד הביטחון וביקשו שתוקם בקיבוץ מכינה קדם-צבאית. מזכירות הקיבוץ ראתה בהקמת המכינה "פרויקט משנה מציאות", ואכן, כחודשיים וחצי לאחר סיום המבצע הוקמה המכינה שענתה על צורך מוראלי של קיבוץ נחל-עוז ויישובי עוטף עזה לא פחות מכפי שענתה על צורך התיישבותי וביטחוני, אף שקשה להפריד בין השניים.

לאחר מבצע "צוק איתן" נוצר קשר ביני לבין שמחה גולדין אביו של סגן הדר גולדין, שנפל בלחימה במהלך המבצע. שמחה נאבק יחד עם משפחתו להשבת גופת בנו, הנמצאת בידי חמאס. הוא הגיע למכינה שלנו בנחל-עוז שעל גבול רצועת עזה כדי לספר לתלמידי המכינה הצעירים את סיפורו של בנו הדר, שנהרג תוך כדי משימה לאיתור מנהרה ברפיח. לשני הצדדים, שמחה גולדין והתלמידים הצעירים שעמדו לפני גיוס, המפגש היה משמעותי הרבה מעבר למה שנאמר בו.

סיפור זה גם מהווה דוגמה לתרומת המכינות לצה"ל: הדר ז"ל ואחיו התאום צור, שגם הוא לחם באותה גזרה, הם בוגרי המכינה הקדם-צבאית בעלי. סגן איתן פונד, שנזעק לתוך המנהרה לחפש אחריו, וקיבל אחרי המבצע את עיטור המופת על ניסיון חילוץ זה, גם הוא בוגר המכינה. כך גם המח"ט של השניים: אלוף-משנה עופר וינטר. וינטר הוא בן מחזורו של רב-סרן רועי קליין ז"ל, שנהרג במלחמת לבנון השנייה כאשר זינק על רימון יד כדי להגן בגופו על חייליו. בין הנופלים במבצע היה גם רב סמל עודד בן-סירא, שלמד במכינת מיתרים-לכיש בקמפוס שבבית-גוברין ארבע שנים לפני צוק איתן. במודעת אבל שפרסמה מועצת המכינות הקדם-צבאיות לאחר המבצע נכללו שמונה שמות של בוגרי מכינות שנהרגו במהלך הלחימה, שהם שמינית מכלל החיילים שנהרגו אז. מורשת הקרב של צוק איתן נלמדת ומקבלת משמעות אצל החניכים במכינה, בעקבות הבוגרים הרבים שלחמו בו.

ובכן, אין ספק שהמכינות בולטות בנוף הצבאי. הנתונים פשוטים וברורים: שיעור הלוחמים בקרב הבנים בוגרי המכינות הקדם-צבאיות עומד על 81 אחוז, בעוד שיעורם בכלל אוכלוסיית הבנים בצה"ל עומד על כ-40 אחוז בלבד. הם גם מובילים בכל הנוגע

לתפקידי פיקוד בצה"ל: 40 אחוז מבוגרי המכינות יוצאים לקורס מ"כים לעומת 11 אחוז בשאר האוכלוסייה, ו-18 אחוז מבוגרי המכינות יוצאים לקורס קצינים לעומת חמישה אחוזים בלבד בשאר האוכלוסייה. בקרב הבנות הנתונים קיצוניים לטובת בוגרות המכינות הקדם-צבאיות: 23 אחוזים מהבנות שלמדו במכינות קדם-צבאיות יוצאות לקורס קצינות, לעומת כארבעה אחוזים בלבד מקרב כלל המתגייסות. מהנתונים הללו, הלקוחים ממחקר של מרכז המחקר והמידע של הכנסת (שנערך לקראת יום ההצדעה למכינות באוקטובר 2017), אף עולה כי הביקוש הגדול בקרב בני הנוער להצטרף למכינות הקדם-צבאיות נותר ללא מענה. מדי שנה מספרים הולכים וגדלים של בני נוער לא מקבלים אישור לדחיית הגיוס ונאלצים לוותר על המכינה.

בין המכינות הדתיות לחילוניות

בין המכינות השונות ישנם פערים גדולים בהשקפת העולם. ישנן מכינות דתיות, מעורבות וחילוניות; כאלו המחזיקות עמדה פוליטית שמאלית וכאלו המזוהות עם הימין.

סדר היום ברוב המכינות הדתיות דומה במידה רבה לסדר היום בבית מדרש של ישיבה, ומתמקד בלימודי קודש; במכינות המעורבות והחילוניות סדרי הלימוד מגוונים יותר ונוגעים ביהדות, בציונות, בחברה הישראלית ובתחומים נוספים. על אלה נוספים, הן במכינות הדתיות הן בכלליות, הכרת הארץ באמצעות יציאה לטולים בשטח ופעילויות כגון התנדבות בקהילה, הכנה לצה"ל ופיתוח חיי קבוצה. דרך התכנים והפעילויות לומדים החניכים במכינות על עצמם ועל החברה שהם חיים בה מתוך רצון להעמיק את קשרם לארץ, לציונות וליהדות, כמו גם מתוך רצון לפעול ולתרום לחברה.

קיים דמיון רב בין המכינות במטרות ובדרך להשגתן, אולם ישנם גם פערים מהותיים. כאמור, את המכינות הדתיות הקימו כדי "להגן" על הנוער הדתי ולחזק את עולמו הרוחני לפני הגיוס לצבא. כאשר רעיון זה, של שנת לימוד והכנה, תורגם לציבור החילוני, הוא חולל תנועה רבת משמעות, שעשויה להניע את חידוש החיים היהודיים בציבור הישראלי. עצם הרעיון לדחות בשנה את השירות הצבאי לטובת תוכנית שעיקרה לימוד לשם לימוד, הוא שינוי דרמטי שהתחולל בציבור החילוני. כך כתב לי יוסי ברוך, ראש מכינת מעין-ברוך:

המכינות הכלליות זוכות להערכה רבה בקרב הצעירים ומשפחותיהם, בזכות איכות ועוצמות התהליכים החינוכיים בהן. אין ספק שהמכינות הקד"צ הכלליות הביאו בחובן בשורה חשובה לעולם, משום שאחרת הרעיון שלהן "לא היה תופס", ודאי לא בממדים שכאלו, בקרב ציבור שאיננו מורגל בשילוב צעיריו במסגרות חינוכיות לאחר סיום כיתת י"ב כנהוג מזה שנים בציבור הדתי.

[...] המכינות הכלליות ברובן, בבחירה ועל פי הגדרה, שמו לנגד עיניהן את טיפוח האדם כיצור אינדיבידואלי ערכי מחד גיסא, ואת תיקון החברה הישראלית על כלל מגזריה מאידך גיסא. רוב המכינות הכלליות חרטו על דגלן את אהבת עם ישראל כולו כערך מכונן. חלק משמעותי מנפח הלימוד והעשייה החינוכית שלהן מוקדש להכללת הזולת והשונה, תוך כבוד לבחירתו בזהותו המובדלת והמובחנת. הנחת היסוד המאפיינת את רוב המכינות הללו היא שהחברה הישראלית, עם ישראל והעולם כולו יהיו טובים, ראויים, נכונים, צודקים ומשגשגים יותר ככל שירבו בהם צבעים וגוונים – להבדיל מעולם חד-ממדי, עם ישות סמכותית בלעדית אחת, המכתיבה לכל היקום את האמת שאין בלתה.

מובן שגם במכינות הקד"צ הכלליות, השירות בצה"ל, הפיקוד והקצונה הם ערכים נעלים – אלא שהם חלק מפסיפס הרבה יותר רחב, המכוון אל האדם כאזרח, במכלול ההקשרים שלו, כמו גם להצלחתו לתרום לחברה ולעם ישראל.

אגב דברי ברוך מופיעה ביקורת, אחת מני רבות, המופנות מהצד החילוני אל המכינות הדתיות. זו אינה דוגמה יחידה למתח: לאחרונה עלתה לכותרות מחלוקת אחרת, בעקבות דברי הרב יגאל לוינשטיין מן המכינה בעלי, שתקף באופן שנתפס כפוגעני את מגמת גיוס הנשים לצה"ל והחדרת ערכים פלורליסטיים לצבא, זאת לאחר שעורר סערה קודמת בכינוי הומוסקסואלים "סוטים". אולם דווקא מתוך מקרים אלה ניתן לראות כיצד, על אף המחלוקת הרבות בין תפיסות העולם השונות, המכינות הדתיות והחילוניות אוהזות בחזון משותף. במכתב שפרסמו בעקבות דבריו של לוינשטיין גינו ראשי מכינות קדם-צבאיות ובהם גם ראשי מכינות תורניות את אמירותיו וקראו לו לחזור בו. במכתבם התייחסו ראשי המכינות לשותפות בין דתיים לחילונים: "מפעל המכינות מהווה ביטוי נפלא ליכולתה של הציונות, הדתית והכללית, לקדם יחד שותפות של אמת, איחוד לבבות ואחדות העם, חרף חילוקי הדעות והעמדות בינינו".

כבר תוכנית ההתנתקות ב-2005 הציבה בפני המכינות הדתיות ובוגריהן התמודדות פנימית קשה במיוחד, שכן הם מצאו עצמם נוכח החלטת ממשלה שהצבא צריך לבצע – כאשר הצדקתה הערכית שנויה במחלוקת קשה. חלק מרבני וראשי המכינות הדתיות קראו לסרב פקודה. ראשי המכינות הדתיות והחילוניות התכנסו לדיון ארוך ונוקב שבסופו יצאו בקריאה משותפת השוללת סירוב פקודה, טוענת שפניו יישובים אינו תפקידו של הצבא וקוראת לא לנקוט אלימות.

דיונים סוערים אלו, לצד אחרים נינוחים יותר, מתקיימים במסגרת "מועצת המכינות", שבשמה המלא נקראת "מועצת המכינות הקדם-צבאיות הציוניות-ישראליות". בעמותה זו חברות כל המכינות המוכרות בידי משרדי הביטחון והחינוך. המועצה רואה את ייחודה בין היתר בכך שהיא אחד הגופים הוולונטריים היחידים בארץ שבו דתיים וחילונים, מימין ומשמאל, שותפים יחד לקידום משימה לאומית, על בסיס ידידות, אמון והדדיות, למרות הפערים הגדולים בהשקפות העולם. השותפות במועצה הינה בחירה של כל מכינה (החוק אינו מחייב לכך). בחירתן של כל המכינות להשתייך

למועצת המכינות מעידה על תשתית עומק יסודית המסבירה את הצלחתו ושגשוגו של המפעל החינוכי. מסיבה זו יש למועצה תמיד שני יושבי ראש – מהצד החילוני ומהצד הדתי-תורני – וכלל ההחלטות מתקבלות מתוך שיח משותף בין חילונים לדתיים. מצב דברים זה מאפשר למכינות הפעילות במועצה לשמור על אוירת אמון וידידות הצולחת גם מבחנים היסטוריים קשים.³

המכינות ואתגר הפוסט-ציונות

הגיוון בעמדות של המכינות השונות, ויכולתן לפעול בשיתוף למרות זאת, הם רקע חיוני לתפקיד העיקרי שממלאות, בעיניי, המכינות ברמה הלאומית וההיסטורית. המכינות השיבו אל הזירה את היומרה למנהיגות, את הקריאה לנטילת אחריות על החברה הישראלית, את היחס המכבד והמשמעותי ליסודות של חיינו כאן – ציונות ויהדות.

המכינות מציגות ומנחילות תפיסת עולם ציונית וממלכתית – ובכך מתמודדות, בין השאר, עם הפוסט-ציונות: אתגר הניצב כבר שנות דור בפני החברה הישראלית. בתנועה הציונית התרוצצו מראשיתה תפיסות מנוגדות כמעט בכל תחום שאפשר להעלות על הדעת. אפשר למצוא את המחלוקות הללו – שפע של חלומות אוטופיים מתנגשים בדבר אופייני של המדינה והחברה – כבר בקונגרסים הציוניים הראשונים, והן נמשכות בשיח ער בשלל במות עד ימינו. ובכל זאת, מטרה משותפת אחת לפחות עמדה במרכז: הקמת מדינה יהודית לעם היהודי. בין הזרמים והגוונים הרבים הייתה, וישנה עדיין, שותפות שהיא גם שותפות גורל וגם שותפות מעשית, שעמה באות הסכמות לפשרה על התממשות מלאה של החלום של כל זרם. אפשר לומר שבתוך הזרמים השונים והחלוקים זה על זה בתנועה הציונית, שררה לפחות מידה מסוימת של הבנה כי ביחסים המתקיימים בין המגזרים השונים ישנן גם השלמה ותלות הדדית.

אך נס היחד שהביא להצלחת הציונות נראה כמתמוסס. ישנו תמיד כוח צנטריפוגלי: הביטחון הנחוש של כל מגזר בצדקתו הבלעדית. עליו נוסף בעידן הזה אובדן האמונה בצדקת דרכה של הציונות מתוך ערעורה של הפוסט-ציונות על הנחות היסוד הציוניות. המכינות מבקשות לתת מענה לשתי המגמות השונות הללו, המתבטאות במציאות הישראלית כגורמים מפוררים. כך לדוגמה, בחוברת שהופצה בבתי הכנסת מתווכח הרב אלי סדן עם אלה המבקשים להסתגר באידיאולוגיה שלהם ושוללים את ההשתלבות בצבא:

יש המצדדים בהתנתקות מן המדינה: מנמקים דעתם בטענה שזוהי התכנסות לצורך הכנת כלים למדינה אידיאלית, ואני שואל: איך מכינים כלים? על ידי לימוד תיאורטי? הרי צריך להיכנס לתוך המערכות הקיימות של הצבא, השב"כ, המוסד והמשטרה, ורק כך נוצרים הכוחות, הכישרונות והיכולות לשמור על ביטחון מדינת ישראל ולפתחה.

[...] תחושת הביחד היא הפורצת את הקליפות, כי מצד הפנימיות – כולנו יחד! כמובן, זהו תהליך ארוך. מה שחשוב לזכור, שעיקר התהליך תלוי בנו עצמנו, לא בתקשורת ואפילו לא בפוליטיקה, כי אם במה שנשכיל ליצור בתוכנו את מודל החיים שאנו מאמינים בו. הבה נלך כולנו יחד – לקומם את עם ישראל בארצו.⁴

מעבר לקריאה שלא להסתגר ולהתבדל, המכינות פועלות במטרה ליצור רצון חיובי להתחבר לערכי הציונות והיהדות. בעידן שבו נדמה שישנה התפרקות של ערכי הציונות הקלאסיים, הן מבקשות להעמיק את החיבור עם החזון הציוני ועם המסורת היהודית, לפתחם, להעמיקם וליצור בהם חידוש.⁵ כפי שנראה להלן, הן אף מצליחות בכך.

המפעל החינוכי של המכינות אינו מסתכם בהגברת המוטיבציה לשירות בצה"ל. למרות האחוז הגבוה באופן יחסי של בוגרי מכינות הממשיכים לתפקידי פיקוד וקצונה, הרוב הגדול אינו ממשיך לשירות קבע וודאי שלא לשירות קבע ארוך, ורוב בוגרי המכינות משתלבים בכל שדרות החברה. ההשתתפות במכינה מגדילה את הסיכויים לנטילת אחריות חברתית בחייו של הבוגר. הנוער המגיע למכינות מבקש לא להיות עסוק רק בענייניו הפרטיים אלא לשים לב למתרחש סביבו ולקחת אחריות על התהליכים העוברים על החברה ועל המדינה. במכינות מונחלת תפיסת עולם של סולידריות עמוקה עם החברה בישראל, והבנת החשיבות של שותפות בערכים שהיוו בסיס להקמת מדינת ישראל ועודם חיוניים לזהותה של המדינה.

המכינות הדתיות, הוותיקות יותר מהמכינות המעורבות והחילוניות, ייסדו מסלולי המשך של לימודים גבוהים ומודל של חיים בקהילה כדי להצליח להנחיל את הערכים שהן מחנכות להם גם מעבר לאותה תוכנית הכשרה קצרה של שנה או שנה וחצי, המסתיימת עם הגיוס לצבא. מסגרות המשך לאחר הצבא הן גם דרך להגשמת אותם ערכים בחיי היומיום. המכינות הקדם-צבאיות המעורבות והחילוניות ובוגריהן עומדים כיום בפני האתגר של יצירת מעגלי השפעה רחבים ועמוקים יותר, ונענים לו. כך למשל הוקם ארגון 'השומר החדש' בידי שני בוגרי מכינות, יואל זילברמן ואון ריפמן, כדי לסייע לחקלאים ולכלל אזרחי המדינה לחזק את הביטחון האישי באמצעות שמירה, עבודה חקלאית והחזקת השטחים הפתוחים בנגב ובגליל מתוך תפיסת ערכות הדדית ואחריות משותפת; ארגון 'דור לדור' הוקם בידי ניר יששכר ויובל כאהן ממכינת בני ציון כדי לגשר על הנתק בין הדור הצעיר לדור הוותיק, והוא מפעיל מספר רב של צעירים הנמצאים בקשר עם בני הדור הוותיק החיים בגפם ומדווחים על בדידות; הוקם גם ארגון 'לב אחד', המפעיל מתנדבים בזמני חירום; מדרשת אלון מפעילה מדרשה לבוגרי צבא בראשות ד"ר מיכה גודמן והרב דני סגל. ישנן יוזמות רבות נוספות הקשורות גם הן להתיישבות, לחינוך וליזמות חברתית ותרבותית.

ואכן, בפתיחה לחוק המכינות הקדם-צבאיות מצוינים כמטרת הפעילות החינוכית גם

השירות הצבאי וגם חינוך למעורבות חברתית אזרחית: "מסגרת חינוכית המיועדת בעיקרה למיועדים לשירות ביטחון וליוצאי צבא, ושמטרתה הכנת החניכים לשירות מלא בצבא הגנה לישראל וחינוך למעורבות חברתית ואזרחית".⁶ בהתאם לכך, משרדי הממשלה המפקחים על פעילות המכינות ומממנים אותה הם משרדי הביטחון והחינוך.

אל מול בסיס משותף זה מתייצבת הפוסט-ציונות, שמשמעותה היא שלילת הלאומיות היהודית בצורתה הנוכחית. תחת הגג של 'פוסט-ציונות' מתקבצים זרמים שונים, גישות תיאורטיות שונות ומתודולוגיות מגוונות, אך המשותף להן הוא הציפייה שמדינת ישראל תהיה משוללת זהות יהודית מובחנת, לרבות זהות יהודית חילונית. הקולות הפוסט-ציוניים קיבלו ומקבלים ביטוי נרחב בציבוריות הישראלית ובזירה הבינלאומית באופנים שונים ונראה שלא ניתן לפטור אותם כקולות שוליים ולא רלוונטיים. כדי להבין את חשיבות החינוך של המכינות, עלינו להבין מעט מול מה אנו עומדים.

*

הפוסט-ציונות נבדלת משיח ההתנגדות לציונות שליווה את התנועה הציונית מראשיתה. היא מובלת ברובה על ידי אנשים שנולדו וגדלו בארץ ויש לה תהודה לא מבוטלת גם במוסדות המדינה. לשיח האקדמי תפקיד חשוב בתהליך זה, שאפשר לסמן כנקודת ציון לתחילתו את שלהי שנות השמונים. בתקופה זו התפתחה אסכולה חדשה בקרב היסטוריונים ישראלים שביקרו את הגישה הרווחת להיסטוריה של הציונות ושל מדינת ישראל והציעו גישה היסטוריוגרפית אחרת. ההיסטוריון בני מוריס⁷ קרא לחבורת החוקרים הזאת "ההיסטוריונים החדשים" – שם שהפך לכינוי של אותה קבוצה. דוגמה לתפיסה הנרטיבית המאפיינת גישה זו אפשר להביא מדברי ברוך קימרלינג ואורי רם:

בדומה לזהויות לאומיות אחרות גם זו הישראלית המציאה מסורת לעצמה, כלומר חיברה נרטיב-על (metanarrative) היסטורי התואם את הגדרת המציאות של האליטה המנהיגה אותה. הסיפור ההיסטורי הזה מורכב כרגיל תוך בררה, התאמה וקידוד (ובמקרים קיצוניים שכתוב ואף סילוף) של חומרים מן העבר ההיסטורי ומן הרפרטואר התרבותי של קבוצת היעד.⁸

אניטה שפירא, מהמבקרות הבולטות של קבוצה זו, מתארת בצורה בהירה בספרה "יהודים חדשים יהודים ישנים" את גישתם של ההיסטוריונים החדשים ואת התפתחות הזרם ה"פוסט ציוני" בכלל:

[...] הם יצאו בהכרזות כי הם כותביה הראשונים של ההיסטוריה האמתית של הקמת המדינה, וכל מה שנכתב לפנייהם בנושא זה לא היה אלא תעמולה ציונית, שנועדה להציג

את מיתוס ההקמה של המדינה באור חיובי [...] עד מהרה התברר שיש לו, לפולמוס, שלוחות החורגות מחוויית שנת תש"ח, ומתחומי ההיסטוריה ככלל. הדיון התפשט והחלו לעסוק בו סוציולוגים, אתרופולוגים, אנשי מדעי המדינה, חוקרי המזרח התיכון [...]. באסוציאציה מילולית אל ויכוח אחר שהתנהל באותם הימים בעיתונות הישראלית בנושא הפוסט מודרניזם, כונתה הגישה של אלה אשר אימצו לעצמם גישה ביקורתית עד כדי פסילה של מדינת ישראל ומדיניותה, במושג "פוסט-ציונות".⁹

הוויכוח בין ההיסטוריונים לא נותר, אם כן, בתחומי המחקר ההיסטורי-אקדמי:

הנה כי כן, "פוסט-ציונות" יש לה משמעויות מגוונות, החל מגישה ביקורתית לטיפול שניתן עד כה במחקר הישראלי לפלסטינים, לגורלם כאומה וכפרטים כתוצאה מן המפעל הציוני וכתוצאה מהקמת מדינת ישראל, ואף בתוך מדינת ישראל, וכלה בתיעה לרוויזיה כוללת של הגישה להיסטוריה של הציונות ומדינת ישראל ולסוציולוגיה שלה, שמקורה בשינוי בסיסי של הגישה למפעל הציוני (...) אין הם (= הפוסט-ציונים, י"מ) באים לערער על עצם קיום המדינה, אולם יחסם אליה הוא במקרה הטוב אדיש, במקרה היותר קיצוני – חשדני וביקורתי מראש. הם מבקשים להדגיש את חסרונות הציונות והמדינה, את העוולות שגרמו לאחרים ואת האלטרנטיבות ההיסטוריות, שהגשמת הציונות אולי מנערת את התממשותן. לגבי אחדים מהם, ביקורת העבר וההווה היא נקודת מוצא לפרוגרמה פוליטית התובעת את שינוי אופייה של מדינת ישראל בעתיד: ויתור על המרכיב האידיאולוגי הציוני שלה והפיכתה למדינה חילונית דמוקרטית ללא אופי לאומי מיוחד, כלומר ויתור על אופייה של ישראל כמדינת היהודים.¹⁰

הזירה העיקרית של הרעיונות הפוסט-ציוניים הייתה באוניברסיטאות, אבל התפיסות הללו הלחלו במידה רבה גם לתקשורת ולציבוריות הישראלית. דני גוטוויץ כתב כבר לפני יותר מחמש-עשרה שנה על המקום המרכזי שניתן לרעיונות הפוסט-ציוניים במדינה ובזירה הציבורית:

עיתון הארץ, המהווה את הבמה הבלתי רשמית של האליטה העסקית, הפוליטית, האקדמית והמקצועית בישראל, מילא תפקיד מוביל בחשיפתם ובהפצתם המהירה של הרעיונות הפוסט-ציוניים. מדוריו השונים של העיתון הפכו לבמה לפולמוסים מתמשכים סביב הביקורת הפוסט-ציונית, שבהם נטלו חלק דמויות מרכזיות מן האקדמיה, ההגות, החינוך והפוליטיקה. העניין שעורר הארץ ברעיונות הפוסט-ציוניים הקרין גם על אמצעי תקשורת אחרים, מן הטלוויזיה דרך עיתוני הערב ועד למקומונים, שהציבו את הפוסט-ציונות כמוקד הדיון התרבותי והפוליטי. וכך, מעבר למתן במה לטיעוניה, הבטיח מעמדו של הארץ בעולם התקשורת הישראלי לפוסט-ציונות לא רק חשיפה מרבית אלא גם אצטלה של חשיבות, מכובדות ולגיטימציה, שסייעו לה לחזור במהירות למרכז התודעה הציבורית.¹¹

המציאות התרבותית מחייבת אפוא את המכינות להתמודד עם רעיונות דומיננטיים המערערים על האידיאולוגיה הציונית ועל מורשתה. ערכים שהיו כמעט מובנים

מאליהם בנוגע לציונות ולמדינה כבר אינם בהכרח כאלה, ולכן מבקשים הצעירים והצעירות המגיעים למכינות לבררם ולחזקם בתוך עולמם. רובם הגדול אינו מכיר את הדיון האינטלקטואלי המתחולל באקדמיה. הם לא שמעו על "הסוציולוגים הביקורתיים" ולא על "ההיסטוריונים החדשים", אך הם חשים צורך לערוך בירור אידיאולוגי וערכי שיחזק את תפיסת עולמם. הם מוצאים לנחוץ להעשיר את עולמם הרוחני-ציוני באמצעות הכרת הציונות, רעיונותיה, תולדותיה ומשמעויותיה העכשוויות. הם יודעים לנסח את הצורך הזה כשהם מועמדים למכינה, כתלמידי תיכון בכיתה י"ב, ומצפים לעבור בה תהליך שבו לימודיהם על אודות מדינת ישראל, הציונות והחברה הישראלית יהיו לא רק לשם רכישת ידע אלא גם יהוו חלק מביסוס זהותם האישית וייתנו מענה שיעזור להם לגבש את השקפת עולמם.

העניין מועצם לנוכח העובדה שמדובר בנוער לפני גיוס, על פי רוב ליחידות קרביות. המוטיבציה לשירות קרבי נובעת בדרך כלל מתודעה היסטורית ציונית-יהודית ומתחושת שייכות עמוקה לזהות הלאומית הזאת, תחושה שיש בה שותפות גורל היסטורית והיא צופה פני עתיד. לא חסרים חיילים ומפקדים המדברים על התחושה הזאת, המניעה אותם במהלך שירותם הצבאי. ההקרבה הכרוכה בשירות הצבאי דורשת תחושת שייכות עמוקה, מעין זו שבוטאה בידי נתן אלתרמן בבית האחרון של "שיר בוקר":

אם קִשָּׁה היא הַדֶּרֶךְ וּבִגְדָתָה,
אם גם לא אָחַד יִפֵּל חָלָל,
עַד עוֹלָם נֶאֱהָב אוֹתָךְ, מוֹלְדָתָה,
אָנוּ לָךְ בְּקֶרֶב וּבְעִמְלָה!

לזהות הלאומית, לזיכרון הקולקטיבי, לתודעה ההיסטורית ולאמונה בצדקת הדרך חשיבות רבה ואף קריטית לחוסנם של החיילים, וממילא לחוסן הלאומי של ישראל. תפיסה המשבצת את הנרטיב הציוני בתוך מארג של נרטיבים שונים, ומאמינה שזהות לאומית היא תוצר של הבניה חברתית, אין בה כדי להביא אדם להתגייס ולסכן את חייו. אם הזהות היהודית-ציונית היא הבניה חברתית, כי אז היא גם ניתנת לפירוק. יתרה מכך, אם הציונות מוצגת בידי הפוסט-ציונות כתופעה שלידתה בחטא ואין לה הצדקה, או כתפיסה שעבר זמנה ועתידה מאחוריה, מובן כי הדבר מוליד חוסר מוטיבציה ובמקרים מסוימים גם סירוב לשרת בצבא, בוודאי בשירות קרבי.

ההתמודדות של המכינות עם המגמות הפוסט-ציוניות מתבטאת בראש ובראשונה בתוכנית הלימודים בתחומי הציונות והיהדות. הלימוד לא נועד רק להנחיל ידע אקדמי, אלא ליצור בקרב התלמידים הזדהות עם מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

אליעזר שְׁבִיד, גם הוא מבקר חריף של הפוסט-ציונות, הקדיש את ספרו "הציונות

שאחרי הציונות¹² למתקפה הפוסט-ציונית לגווניה. שביד סותר את הטענה החברתית-פוליטית העיקרית הנובעת מהפוסט-ציונות: התביעה להפוך את מדינת ישראל ממדינת לאום יהודית-דמוקרטית למדינת כל אזרחיה בטענה שזהותה היהודית של המדינה היא אנטי-דמוקרטית. כנגד זה מציג שביד את ההשלמה בין יהדות לדמוקרטיה ומשרטט את המאפיינים היהודיים והציוניים של מדינת ישראל. ברבים ממחקריו הוא עוקב אחר הזיקה הייחודית של עם ישראל לארצו מבחינת זהותו הייעודית כעם ומסביר מדוע הייתה השיבה לארץ ישראל הדרך היחידה להשתקמות העם היהודי בזמן החדש בלי לבגוד בזהותו.

לא במקרה, כתביו והגותו של שביד פופולריים במכינות קדם-צבאיות רבות. בספרו "נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש", שיצא לפני כחמש שנים, רואה שביד בוויכוח בין הדוגלים בהמשך הגשמת הציונות כתנועה לאומית מודרנית לבין הדוגלים בפוסט-ציונות ויכוח עתיק בתולדות ישראל, הלוּבש ופושט צורה:

האתגרים משתנים, התנאים מתחלפים, הבעיות מוגדרות בהתאם וכלי החשיבה מתחדשים, אבל זהו בכל זאת אותו הוויכוח בין התנועות ששואפות להמשיך בדרך הגשמת ייעודו המוסרי-רוחני של עם ישראל, המעוגן בתנ"ך ובמקורות הקנוניים של תרבותו, לבין אלו שאינם רוצים להמשיך בה, ובמקביל בין בעלי דעות שונות ודרכים שונות להגדרתו ולהגשמתו של הייעוד הזה.

בהמשך דבריו באותו פרק כותב שביד על ההכרח של העם לחנך את הדור הבא על ברכי מורשתו התרבותית ולהנחיל לו את מטענו הרוחני והתרבותי:

היורשים מקבלים את מורשתם, מתפתחים באמצעותה כאישים עצמאיים, מפעילים אותה ומוסיפים עליה את ההישגים שלהם, מרחיבים, מגוונים ומשכללים אותה בהתאם לצרכים וליעדים שהם קובעים לעצמם ומנחילים את המכלול הזה, שירשו מעמם ופיתחו בעצמם, בתוך עמם, למענם ולמען צאצאיהם באותו תהליך חינוכי (...) נובע מכאן ההכרח לחנך את הצאצאים הנולדים דור אחרי דור מאותה התחלה טבעית שממנה התחילו אבותיהם (...) מבחינה זו חייב כל דור ודור לעבור במסלול הביוגרפי המקוצר את כל שלבי המסלול ההיסטורי שאותו עברו אבותיו ואבות אבותיו עד זמנו.¹³

אפשר לראות שאכן כך מנסחות המכינות את מטרותן להנחיל את המורשת היהודית והציונית לנוער. להלן שתי דוגמאות מתוך רבות, לניסוח חזון ומטרות, של המכינות גליל עליון ועין-פרת. כך מנסחים ראשי מכינת גליל עליון את חזונה ואת מטרותיה:

...צעירים שיבססו את זהותם כישראלים יהודים וציונים, ירכשו ידע ומיומנויות, יזהו ויסמנו מטרות בתחומי החינוך, החברה, התרבות ואחרים, ויפעלו להגשמתם, תוך רגישות ואכפתיות לזולת...

בין יתר המטרות הנוגעות לטיפוח ערכים בסיסיים, לפיתוח מיומנויות אישיות

ולחכנה לשירות בצה"ל כותבים ראשי המכינה בפירוש שמטרותיה העיקריות של התוכנית הן:

הרחבת הידע והעמקת התובנות האישיות במגוון רחב של נושאים בתחומי הרוח, החברה, המורשת. גיבוש זהות אישית, ישראלית, יהודית, ציונית, בהתאם להשקפותיו ואמונותיו של כל אחד מהחניכים. חיזוק הזיקה לנופי ארצנו וטיפוח אהבת הארץ.¹⁴

ראשי מכינת עין-פרת מנסחים את החלקים הללו בחזון ובמטרות המכינה כך:

היעד הזהותי: לעורר פטריוטיות תרבותית, להעמיק את הגאווה בזהות היהודית, הציונית, הישראלית והדמוקרטית. ליצור גשר של הבנה ואמון בין רבדים שונים בחברה על מנת לבסס מודל של חיי שיתוף רוחניים ומעשיים.

להעמיק בבירור הזהות היהודית-ציונית-ישראלית מתוך אחריות ומחויבות. לפתח איכויות של אחריות אישית, קהילתית ולאומית, רגישות ותשומת לב חברתית ומחויבות להשפיע ולשפר בחברה בישראל וביהדות התפוצות. ליצור מודל של חיים משותפים, רוחניים ומעשיים, בין חילונים ודתיים אנשי שמאל וימין השואפים לממש את החזון הציוני.¹⁵

ניסוחים אלו מתאימים לקובץ התקנות של המכינות הקדם-צבאיות (2009). כאשר המכינות קיבלו הכרה רשמית וחוקית מהמדינה נוסחה רשימת דרישות ותקנות למכינות הקדם-צבאיות שנדרשת עמידה בהן כדי לקבל מהמדינה הכרה (ותקציבים). להלן כמה מהמטרות המנוסחות בקובץ התקנות המתייחסות לחינוך לציונות ולערכיה של מדינת ישראל:

1. לחנך את חניכי המכינה לנאמנות למדינת ישראל ולהזדהות עמה כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית, כמשמעה במגילת העצמאות ובחוקי היסוד של מדינת ישראל, ולהאבת העם והארץ.

2. לחנך את חניכי המכינה להתגייס לשירות צבאי מלא, איכותי ומשמעותי בצה"ל, ביחידות התנדבותיות ולוחמות, במסלולי פיקוד וקצונה, בהתאם ליכולתם ולכישוריהם, ובהתאם לדרישות צה"ל.¹⁶

ואכן, התכנים הנלמדים במכינות כוללים נושאים מתחומי הרוח והחברה, התורמים להכשרה ערכית ולעיצוב זהות החניך: לימודי יהדות, מסורת, ציונות, דמוקרטיה, החברה הישראלית ועוד. החינוך לציונות ולהכרה בכך שמדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי נמשך גם בשירות הצבאי, דרך חיל החינוך. לא רק הלימוד מחזק את הזהות הזו, אלא גם פעילויות נוספות במכינות כמו יציאה לשטח לטיולים בארץ, הכנה לשירות צבאי משמעותי ופעילות התנדבותית.

האתגר הדמוגרפי ו"נאום השבטים"

מוקד נוסף שהמכינות הציוניות נדרשות להתמודד עמו הופיע באופן מובהק ב"נאום השבטים" המפורסם של נשיא המדינה ראובן ריבלין בכנס הרצליה ביוני 2015. הוא תיאר את החברה הישראלית כמורכבת ממגזרים שונים, "שבטים" בפיו: החילוני, הדתי-לאומי, הערבי והחרדי. לטענתו, החברה הישראלית הייתה בנויה בעבר מרוב ברור ומוצק של ציבור חילוני-ציוני שלצידו מיעוטים. כיום, לעומת זאת, כבר אין הדבר כך. ריבלין התבסס על נתונים דמוגרפיים של מכוני מחקר שניתחו את הרכב כיתות א' במערכת החינוך הישראלית והראו שאין "שבט" הגדול באופן ניכר משלושת האחרים, ושכמחצית מתלמידי כיתות א' הם חרדים או ערבים. את המצב הזה כינה ריבלין "הסדר הישראלי החדש".¹⁷ הנשיא ריבלין, גם אם הוא רואה עצמו כציוני ומצהיר על כך, טוען למעשה שהתפיסה הציונית שעל בסיסה נוסדה המדינה אינה יכולה עוד להיות המכנה המשותף של כל חלקי האוכלוסייה במדינת ישראל, ולכן צריך לפנות ליסוד אחר של ישראליות משותפת.

בית הנשיא אף פועל לקידום חזונו של הנשיא ריבלין באמצעות נקיטת יוזמה מעשית. "תקווה ישראלית" היא "מטריית פעילות רחבה המאגדת תחתיה את מכלול פעילות בית הנשיא בנושא 'הסדר הישראלי החדש', וזאת בתחומי מפתח לקיומם של חברה ומשק לאור חזונו של הנשיא".¹⁸ ייתכן בהחלט שנעשות במסגרת היוזמה הזאת פעולות חברתיות חשובות ובעלות ערך, אבל גישת המכינות הקדם-צבאיות למדינה ולחברה והגישה שייצג הנשיא בדבריו, כפי שנראה, שונות זו מזו באופן מהותי.

סימן השאלה שהציב הנשיא על הרלוונטיות של הציונות לנוכח השינויים הדמוגרפיים בחברה הישראלית הוביל מכינות קדם-צבאיות לא מעטות לעסוק בתפיסה שהציג ריבלין בנאומו. כתגובה לנאום כתב לתלמידיו יובל כאהן, ראש מכינת בני ציון בתל-אביב, את הדברים הבאים:

אני רוצה לחלוק על הניתוח של הנשיא, ולאחר מכן לחזור לתפקידה של המכינה ולמבנה שלה. יש שלוש נקודות מרכזיות שאני חולק בהן על הניתוח של הנשיא. הראשונה היא ההפרדה שהוא עושה בין החילונים לבין הציונים-דתיים, או מה שנקרא בחינוך הזרם ה"ממלכתי-דתי". הפרדה זו נכונה בכל מיני מובנים, אבל לא נכונה במובנים מהותיים. בסוף, שני הציבורים האלה שותפים כל השנים בשירות בצבא, במעורבות בשירות הציבורי בכל ממדיו, והם גם חולקים חזון משותף לגבי עתידה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית, בעלת כלכלה מודרנית, מדע מפותח, מוסדות שלטון בסטנדרט מערבי, תרבות ואמנות ליברליים ועוד. כדי לבסס את התזה שלו על ארבעה שבטים הפריד ריבלין הפרדה שאינה הכרחית כלל. והמשמעות שלה היא גם מספרית. נכון שהציבור החילוני איבד את הרוב המוחלט שלו, 52%, והוא עכשיו רק ברוב יחסי, אבל ביחד עם הציבור הציוני-דתי עדיין יש רוב מוחלט, 53%. זה גם הסבר העומק לאופייה של המכינה. אנחנו קוראים לה מכינה מעורבת, אבל באמת היא לא לגמרי מעורבת, הרי אין במכינה ערבים (למעט

מקרים בודדים) ואין בה חרדים, ובכך היא לא מכינה המשקפת את כלל הציבור בישראל. אלא שמעולם לא זה היה הייעוד של המכינה. אנחנו בהחלט רוצים לפגוש ולהכיר את כלל הציבור בישראל ועושים מאמצים גדולים בשביל זה במהלך השנה, אבל המכינה מיועדת לציבור הציוני בלבד. לציבור זה תפקיד עצום בחברה בישראל, ייעוד משותף גדול מאוד וכבד, לשאת על כתפיו את עתידה של המדינה.

בהמשך דבריו הוא מצטט מתוך החזון שגיבשו מייסדי המכינה. הוא מביא את הדברים משום שלאור דברי הנשיא, מקבל החזון שהנחה אותו ואת חבריו להקמת המכינה משנה תוקף:

תקומתו הריבונית, יחד עם קיבוץ הגלויות והחייאת השפה העברית, היא ההישג הגדול ביותר של העם היהודי מזה אלפי שנים, הישג שאין לו אח ורע בתולדות העמים. קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית אינו מובטח או מובן מאליו. העמידה באתגרי הפנים, החוץ, הביטחון והכלכלה נגזרת בראש ובראשונה מקיומו ועוצמתו של ציבור משמעותי המהווה שכבת מנהיגות ערכית המובילה את תחומי החינוך, התרבות, הכלכלה, המדע, התקשורת, המשפט, הצבא, המשטרה, השירות הציבורי והפוליטיקה. עוצמתה של שכבת מנהיגות ערכית נגזרת מבהירותה של הזהות של חבריה, ממחויבותם למורשת הערכית הלאומית ומבחירתם בחיים של שליחות מתוך תפיסה של אחריות חברתית.¹⁹

הביקורת וההתנגדות לדברי הנשיא ריבלין בקרב רבות מהמכינות הקדם-צבאיות מובנות: המכינות ככלל מאמינות בקיומו של אתוס לאומי מרכזי משותף המורכב מערכים היסטוריים, שפה ותרבות הבאים לידי ביטוי בסמלים בפרהסייה, גם אם יש מגזרים שאינם שותפים לאתוס זה. יש מקום גם להזכיר "שבט" אשר לא הופיע בנאומו של הנשיא ריבלין: יהדות התפוצות. חוק השבות הוא אחד הביטויים של היות המדינה מדינה יהודית. במכינות הקדם-צבאיות נקלטים גם יהודים שאינם ישראלים במסגרת מוסדרת ומוכרת. רבים מהם מתגייסים לשירות צבאי והופכים אזרחי ישראל. חלקם בוחרים לשוב לקהילות שמהן הגיעו. עם זאת, וללא קשר לבחירתו של כל עולה, הם – וכמובן גם תלמידי המכינה – חשים שהם חלק מעם אחד.

מפעל המכינות, אם כן, מהווה גורם משמעותי בחיזוק המכנה המשותף הציוני-לאומי בחברה הישראלית. לנוכח האתגרים הדמוגרפיים והרעיוניים, המכינות מחזקות את הזהות והמחשבה הציונית בקרב חניכיהן, המשתלבים ופועלים לאחר מכן בציבוריות הישראלית. המכינות אינן רק מקור לחיילים וקצינים, אלא הן גם גורם חשוב בשימור זהותה של ישראל כמדינה יהודית-ציונית.²⁰

זהות יהודית מעבר לגבולות הדתיות

השפעה מעניינת נוספת של המכינות נוגעת לזהות היהודית. אגב הדיון שנוצר במכינות על הזהות היהודית צומחת תפיסה דתית-יהודית רעננה, שלא הייתה מוכרת לפני כן בחברה הישראלית.

עמידה כהן, מנכ"ל קרן תקווה ומרצה ותיק במכינות קדם-צבאיות, טוען כי לזהות שנבנית בקרב בוגרי המכינות הקדם-צבאיות יש השפעה על החברה הישראלית הרבה מעבר למה ששיערו מייסדי המכינות בתחילה. לדברי כהן –

בוגרי המכינות הקדם-צבאיות יוצרים משהו עמוק ממה שהוגי הרעיון סברו בתחילה. להבנתי, אנשי המכינות ניסו להגן על המפעל הציוני, אולם מכוח השילוב בין חינוך ללקיחת אחריות וחיבור אינטלקטואלי ורגשי לזהות היהודית והישראלית, שנת המכינה פותחת את החניכים לתהליך של בניית זהות ישראלית חדשה ומרתקת. רבים מבוגרי המכינות אינם ניתנים להגדרה בתוך אותן תבניות חשיבה שישנן כיום. צופה מהצד יבחין בתהליך בירור ויצירה של זהות ישראלית עמוקה אותנטית, שאינה באה בקונפליקט שבין היהדות הגלותית והחילונית הציונית, אלא יוצרת, תוך נישואים בין בוגרי המכינות, בתיים עשירים בזהות לאומית עמוקה, חיבור מעמיק ומחויב למסורת היהודית ואומץ לבירור איטי ומעמיק כיצד הזהות הזאת באה לידי ביטוי בחייהם. לדעתי, זהותם העתידית של אזרחי מדינת ישראל תבסס על הזהות שתיווצר מהתהליך הזה.²¹

הזהות החדשה צומחת בין השאר בעקבות העובדה שמרחב המכינות מעניק לחניכיו הבאים מרקע חילוני מגע משמעותי עם המקורות היהודיים ועיסוק אינטנסיבי בזהות יהודית. בחלק מהמכינות עיסוק זה נובע לא רק מהרצון לחזק את הזהות היהודית של החניכים אלא גם מתוך רצון ליצור אלטרנטיבה ליהדות האורתודוקסית.

דני זמיר, בעבר ראש המכינה החילונית ע"ש רבין וכיום מנכ"ל מועצת המכינות הקדם-צבאיות, כותב במאמר לתלמידיו ביקורת חריפה על החברה החילונית, שלפי הבנתו התנתקה מהמורשת היהודית גם בהיכרות שלה עם ארון הספרים היהודי וגם בניתוק מהרוח שנושאת המורשת היהודית:

הניצחון האדיר של התנועה הציונית, שמנהיגותה המובילה הייתה חילונית במוצהר, נבע מהתעוזה של אי-השתעבדות לזיכרונות ומהתנופה לקום מתוך הזיכרונות ובלעדיותם כדי לברוא ארץ, מדינה וחברה. אבל המייסדים החלוצים היו חלק בלתי נפרד בהווייתם והכרתם מהזיכרונות שעיצבו ומעצבים את זהותו ומהותו של העם היהודי.

מנהיגי הרוחניים של הדור החלוצי ופורץ הדרך, בוודאי ברל כצנלסון ("אינני שונא את אוכלי החזירים; שונא אני את מגדלי החזירים", כתב פעם ברל ב'דבר') א"ד גורדון ובן-גוריון, פעלו בכל כוחם והזהירו נגד שפיכת התינוק עם המים, קרי נגד ניתוק בין היצירה הלאומית הציונית בישראל לבין המורשת התרבותית-דתית שעליה צמח העם היהודי.

השתרשות החילוניות כמסמנת קדמה, תפנוקי והישגי המודרנה, ניתקה אותנו, מי שלא נולדו ולא גדלו בבתים המכירים בסמכות ההלכה האורתודוקסית, מהזכרונות הללו: גם מהספרים אבל בעיקר מהרוח. מהניגונים והפיוטים, מקבלות השבת, מהנשמה היתרה שעם, חברה ובני אדם נזקקים להם במסגרת החיפוש של האדם אחר משמעות קיומית לחיים שאין להם שום משמעות קיומית. מה התחליף שמצאנו, בהינתן שכבני אדם מן המניין אנו זקוקים וזועקים למשמעות? במקום להשקיע בטיפוח והחייאת תרבות שבסיסה הרוח והמורשת שטיפח העם היהודי, הורדנו מסך של בערות ופתחנו ערכת קפה על שפת ים כנרת מול השקיעה, או התיישבנו למקיאטו מוכתם בקניון הסמוך למקום מגורינו.

על פי המקובל בתיאור פגישתו המפורסמת של בן-גוריון עם ה"חזון איש" (פוסק הדור והמנהיג הבלתי מעורער של העולם החרדי בתחילת שנות החמישים) טען החזון איש כלפי בן-גוריון כי העגלה הריקה (שהיא החילוניות) צריכה לטור הצידה בעת שהיא נתקלת חזיתית בעגלה המלאה (היא האורתודוקסיה). התיאור הזה עורר אצל בני גילי, כשהיינו נדרשים לכך, ואצל מוריי ומדריכיי בתנועת הנוער, בקיבוץ, בבית הספר האזורי הקיבוצי, שילוב של תרעומת ובוז: תרעומת על ההתנשאות האורתודוקסית, ובוז על כך שהחזון איש מכנה את העגלה האורתודוקסית המיושנת "מלאה" ואילו את העגלה הציונית עמוסת הקדמה והמודרנה שיצרה יש מאין מדינה עצמאית ריבונית משגשגת ואשר החזירה את העם היהודי שפתו וריבונותו לבימת ההיסטוריה – עגלה ריקה.

שנים רבות חלפו. דומה שהמחלוקת ההיא הייתה יפה לזמנה. מידת המלאות או הריקנות של עגלה נמדדת באופן טבעי תמיד מזווית הראייה הספציפית של המתבונן ולפי הערכים החשובים למתבונן. לכן, בתקופה שהעצמאות הלאומית או הצדק החברתי ויישומו היו המבחן הקובע למלאותה של העגלה יכול היה כל אחד מהצדדים לפולמוס לראות בעגלתו את המלאות ובעגלה של הצד השני ריקנות כמעט מוחלטת. דא עקא, שכשישים וחמש שנים אחרי הפולמוס ההוא יש להתבונן נכוחה וביושרה ולהודות באמת המכאיבה: אכן העגלה החילונית ריקה גם מזווית המלאות החילונית. או כפי שניסח זאת בפשטות ישרה ונוקבת יעקב חזן, מראשו המיתולוגיים של השומר הצעיר: "רצינו לגדל דור של אפיקורסים וגידלנו דור של עמי ארצות". רובו של הנוער החילוני, השולט באופן מופלא בכל פעולות הטכנולוגיה והרשת, נטול בגדול ממדי ידע ועומק לא רק בתחום זיכרונות עמו אלא גם בנושאי ידע כללי אחרים, נטול סקרנות אוריינית ויכולות בסיסיות של למידת עומק וחקר שאינם מכשיריים.

אחד התפקידים של המכינות הקדם-צבאיות החילוניות הוא לתת מענה לחוסר הזה ו"להשקיע בטיפוח והחייאת תרבות שבסיסה הרוח והמורשת שטיפח העם היהודי". ליצור אצל הנוער חיבור למטען העצום של העם היהודי לדורותיו ובכך לפעול נגד הבערות:

מטרת מכינת רבין כמו מטרת רוב המכינות הקדם-צבאיות החילוניות הוא לשנות מצב דברים זה מן היסוד. לבנות מחדש את החיבור שאבד לנכדי וניני החלוצים ("נכדים

רוחניים", כי רוב הישראלים הם דור שלישי או שני בארץ), לבנות את הזיכרון ההיסטורי- התודעתי התרבותי מחדש.

צורת הבנייה מורכבת משלב יסוד: חידוד תחושת החוסר, ולאחר מכן הצעת החלופה.

לימוד והכרות – גם עם יושבי הארץ ואמונותיהם, ובעיקר עם הבנת עומק של תרבות העם היהודי ויכולת היחיד החילוני ליצור עם חבריו תרבות שלמה הקשורה בקשר ישיר לארון הספרים היהודי ולמנהגי ישראל תוך אימוץ עקרונות אוניברסליים הומניסטיים ושוויוניים המתאימים לעת הזו ולדרכו של הדור.

עגלונים ישרי דרך אנו מבקשים להצמיח, עגלונים שיתפסו פיקוד על העגלה החילונית ויכוונו אותה אל המקור בו מטעינים את הסחורה היקרה מכל: תרבות, מילים, זיכרונות.

להעמיד עגלונים צעירים על העגלה המיטלטלת ריקה שרוח עזה יכולה לטלטל אותה מן הדרך הסלולה.

בידינו הדבר, אך צריך לזכור ולהזכיר את המשימה הזו כנגד מי שמתבלבלים ומבלבלים בין מדיניות פוליטיקה וכפייה לתוכן תרבות ומשמעות.

*

ואכן, בקרב בוגרי המכינות המעורבות והחילוניות, וגם בקרב חלק מבוגרי המכינות הדתיות-תורניות, נוצרת זהות חדשה שאינה דתית ואינה חילונית. זהות המחוברת ליהדות אך אינה מחויבת בהכרח להלכה על כל דקדוקיה. אל הזרם הזה מתכנסים אנשים מרקע חילוני ומרקע דתי תוך טשטוש הגבולות הדתיים והחילוניים. הם יוצרים שפה חדשה ומגבשים לעצמם עולם יהודי וציוני שבו הם מוצאים את מקומם. הדבר מתחבר אל רוח הזמן שאותה כבר תיאר הרב שג"ר מתוך לב עולם התורה:

נוצרת כיום דתיות מסוג אחר, כזאת שאי אפשר להגדירה על פי מיקומה על גרף מסוים. היא מפוזרת בכמה מוקדים שונים ואפשר אף לומר משונים. זו דתיות שאינה מגדירה עצמה בהגדרות הדתיות הרגילות, אלא מאפשרת מרקם של זהויות לא שגרתיות, המשלבות בדרך לא דרך כמה עולמות, ובכך מנכיחה אמונה אישית עמוקה, שבה לדעתו טמון הסיכוי לגאולה דתית.²²

מהיכרות עם תלמידי ובוגרי המכינות אני יודע שרבים מהם אינם מוכנים בשום אופן לוותר על היהדות כמרכיב עיקרי ויסודי בזהותם ובהשקפת עולמם, אך מן הצד השני גם אינם מוכנים לקבל את היהדות האורתודוקסית המוכרת על כל תגיה, לעיתים מתוך ביקורת עקרונית. לא תמיד חשוב לבני נוער אלה להגדיר את עצמם כדתיים או כחילונים. העמדה הזאת, או הזרם המתהווה הזה, סופגים ביקורת גם מחלקים בחברה הדתית הרואים בהם "חפיניקים" וגם מחלקים מהחברה החילונית החוששים מהתגברות המרכיב הדתי בחברה. לא פעם אמרו לי גם אנשים דתיים וגם אנשים

חילונים דבר מעין זה: "יש תלמידים שלכם במכינה שאנחנו לא מבינים מה הם. תגיד לי: הם דתיים? הם חילונים? הם לא דתיים ולא חילונים? הם גם דתיים וגם חילונים?" האם מתקם לנגד עינינו ישראלי חדש? מוקדם לדעת, אבל אפשר כבר להצביע על כמה מאפיינים משולבים שיותר ויותר בני נוער ומשפחות צעירות מזדהים עימם.

זהו מעין זרם שלישי המבטל את הדיכוטומיה הישנה בין דתיים לחילונים, זרם שעדיין אינו מגובש אבל בהחלט נוכח וכבר ניתן להבחין בו. התלמידים הצעירים לא תמיד יודעים לנסח את השקפת עולמם, ובדרך כלל היא אינה מכילה רעיונות מובנים או חשיבה שיטתית. עם זאת, לא אחת מרתק להיווכח כמה עולמם עשיר. הם מבקשים ללמוד ולגבש לעצמם זהות; מעסיקה אותם מאוד השאלה איזו חברה צומחת כאן, מהן מחויבויותיה ומהן תשתיותיה התרבותיות מעבר לזהות המגזרית.

רבים מהצעירים המגיעים מרקע חילוני אינם נרתעים מפני עיסוק ביהדות. בדרך כלל הם משוחררים מהמחשבה שהעמקה בלימוד יהדות תביא אותם לחזרה בתשובה ומהחשש מכך. גם אצל חלק מהדתיים ניתן לזהות תהליך שבו הם מפסיקים לחשוש "להתקלקל" ולהפוך לחילונים עקב המפגש או החיים המשותפים איתם. כיום נער או נערה דתיים המחליטים לוותר על חלקים מעולמם הדתי אינם הופכים מיד דת"שים (דתיים לשעבר). נוצר איזושהו רצף בין הזהות הדתית לזהות החילונית, והם מוצאים בו את עצמם. גם אנשים המגיעים מרקע חילוני ומאמצים לתוך עולמם יסודות דתיים נמצאים על אותו הרצף. הרבה ביטויים, הומוריסטיים לעיתים, מבטאים את הרצף הזה: דת"כ (דתי ללא כיפה) דת"פ (דתי לפעמים) דתי בלאי, חילוני בלאי, דתי לייט, דתילוני, דת"ש (דתי לשעבר), דתלשל"ש (דתי-לשעבר לשעבר), חובש כיפה שקופה ועוד, וכולם מלמדים על רצף זהויות אשר בו גוונים וגוני-גוונים, בניגוד לזהות דיכוטומית של דתי או חילוני.

אומנם תמיד היה אפשר למצוא זהויות הנמצאות בין הזהות הדתית לחילונית – כמו הזהות הוותיקה של המסורת – אך תחושתה היא כי הגבולות התרבותיים בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית היו בעבר נוקשים יותר ועבירים פחות. היום חשים צעירים דתיים וחילונים שניתן לטשטש את הקווים ולנוע על גביה. חלקם אימצו מעין "דתיות נינוחה". יש כמובן מי שמבקר את התגבשות הסוג הזה של זהות, אך קודם שדנים אותה לחיוב או לשלילה יש להכירה ולהבין את יסודותיה ואת הצורך שעליה היא עונה.

סיכום ביניים עם הפנים קדימה

האם יש קשר בין שני התהליכים שאני מזהה במכניות הקדם-צבאיות: (א) הרצון להתחבר לערכים ציוניים ולאומיים אל מול מגמות צנטריפוגליות ופוסט-ציונית המתפתחות בתקופה הזאת; (ב) תהליך ההיפתחות ליהדות בחברה החילונית והיווצרות מעין זרם שלישי, תרבות ביניים, דתית-חילונית, בחברה הישראלית?

סבורני שכן. בשתי המגמות הללו ישנו עוגן ערכי המתחבר למורשת של עם ישראל ומבקש להעמיק את החיבור אליה, וגם ליצור בה קומה נוספת המתאימה לזמן הזה ולאתגרים שהוא מזמן. זהו מפעל חינוכי המעצב את תפיסת העולם של צעירים במדינה, ומאפשר להם ליצור דרך וחברה הנענות לאתגרים החדשים מתוך מודעות ויכולת שילוב והכלה – ועל בסיס ערכי יציב המחובר לאתוס הציוני והיהודי. יש בציבור החילוני אנשים שבשל הרצון שלהם להתחבר לתרבות היהודית הם מקיימים גם חלק מהחובים הדתיים, שכן אי אפשר לנתק את היהדות מהממד הדתי שלה; לצידם, גם מי שבחרו לעזוב את אורח החיים הדתי המחייב ולהפוך דת"שים אינם מוכנים לוותר על זהותם היהודית, ורבים מהם שומרים על חלק מהפרקטיקות של העולם הדתי.

*

הנה כי כן, באמצעות השיבה אל רעיונות היסוד של הציונות (לנוכח הפוסט-ציונות) ואל הרצף הדורי והרעיוני של היהדות (לנוכח הקיטוב הדתי-חילוני) מביאות המכינות לחברה הישראלית בשורה של נטילת אחריות לאומית ואפק של מנהיגות. כפי שראינו, יוזמות הצומחות מתוך המכינות ועל ידי בוגריהן מושתתות על אמונה במדינה ובחברה ועל ניסיון לקדמן ולשפרן. האנשים העומדים מאחוריהן מאמינים בכוחם של יחידים ובכוחה של החברה ליזום שינוי ולחוללו.

לאן הולך המפעל הזה? האם הוא יניב תנועה חברתית עמוקה ומשמעותית בחברה, שתשפיע על זהותם של הצעירים לאורך זמן ואולי אף תיצור זהות חדשה או זהויות חדשות? מוקדם לדעת, אך יש סיבות טובות להאמין שכן.

גישה דומה בלי מסגור ביקורתי כלפי עמדותיהם ובלי לימוד מספק של ההקשר הפוליטי וההיסטורי. גישתן של מכינות אלו היא שחניכים צריכים לפגוש את חברי הארגונים הרדיקליים הללו ולהכיר את פעילותם. לפי תפיסתו של חלק אחר מהמכינות הקדם-צבאיות, אין זה לגיטימי להעניק אצלן במה לארגונים רדיקליים הפועלים לקעקע את יסודות הלגיטימציה של מדינת ישראל. גם בעניין זה ניטש בין המכינות לבין עצמן ויכוח שהוא לעיתים חריף וסוער.

6. חוק המכינות הקדם-צבאיות, התשס"ח-2008, ס"ח 2182.

7. Benny Morris, "The New Historiography: Israel Confronts its Past," *Tikkun* (Nov./Dec. 1988), pp. 19–23, 99–102.

8. אורי רם, "ציונות ופוסט-ציונות: ההקשר הסוציולוגי של ויכוח ההיסטוריונים" בתוך יחיעם ויץ (עורך), *בין חזון לרווייה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית*, ירושלים: מרכז ולמן שז"ר, תשנ"ח, עמ' 275–290.

1. בין הזימים ניתן לציין את אלי בראור, רן מרגולין וזאב נתיב במכינת נחשון; דני זמיר במכינת רבין (כיום מונכ"ל מועצת המכינות); דני פרדקין שהקים את מכינת אדרת; מתי חי שהיה שותף להקמת מכינת נחשון ולאחר מכן הקים גם את מכינת עמי-חי; הושע פרידמן בן-שלום וקבוצת פעילים מחברי הקיבוץ העירוני הקימו את מכינת בית ישראל; ועוד רבים וטובים.

2. אוהד שמאמה, "תהליכי הבניית זהות במכינות קדם-צבאיות כלליות", עבודת מוסמן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2013.

3. מתוך אתר מועצת המכינות הקדם-צבאיות.

4. הרב אלי סדן, *קריאת כיוון לציונות הדתית*, ב, על: מוסדות בני דוד, שבט תשע"ב, עמ' 43 ועמ' 46.

5. אף שהמכינות כולן דוחות את הפוסט-ציונות, כפי שנראה להלן, ישנן מכינות שבמסגרתן סדרה לימודית מוזמנות ארגונים כמו "שוברים שתיקה" ואחרים בעלי

19. יובל כאהן, "משימתנו הלאומית והחברתית / לספר מחזור ח". זמין באתר המכינות.
20. הנשיא היה ער לביקורת שהגיעה מכיוונים שונים על המשמעות הפוסט-ציונית שבנאומו, והתייחס אליה בנאום שנשא בכנס הרצליה בשנה שאחרי הנאום הראשון: "האם כל מי שעוסק בישראליות הוא פוסט-ציוני? כיצד נוכל להרגיש שהציונות שלנו בטוחה ואיתנה דיה, כדי שנמצא את המקום בתוכנו לעסוק גם בישראליות? עם הדילמה הזאת אנו מוכרחים לחיות ולהתמודד, גם אם טרם בשלה העת למצוא לה פתרון ומענה. בראש ובראשונה, דברי נועדו לשמש קריאת השכמה לפער ולאי-ההלימה שבין המציאות החברתית הישראלית לבין המערכת המוסדית הישראלית. החברה הישראלית אולי משנה את פניה, אבל לא את התודעה שלה. אני חושש שהמערכות היסודיות המארגנות את חיינו – הפוליטיקה, התקשורת, האקדמיה, המשק, החינוך ועוד – טרם הפנימו את השינויים הללו לעומקם, טרם התאימו את עצמן למציאות החברתית המתהווה". אתר בית הנשיא.
21. מתוך מכתב שנכתב לקראת מאמר זה.
22. הרב שג"ר (שמעון גרשון רוזנברג), שארית האמונה, תל-אביב: רסלינג, 2014, עמ' 100.
- בעמ' 283.
9. אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב: עם עובד, תשע"ז, עמ' 22.
10. שם.
11. דני גוטוויץ, "האידיאולוגיה של פירוק מדינת הרווחה", כיוונים חדשים 6 (תשס"ב), עמ' 12–34.
12. אליעזר שביד, הציונות שאחרי הציונות, ירושלים: הספרייה הציונית, 1996.
13. אליעזר שביד, נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשע"ג, עמ' 13 ועמ' 24–25.
14. מתוך אתר המדרשה למנהיגות חברתית, מכינה קדם-צבאית גליל עליון, "דבר ראש המכינה".
15. מתוך אתר עין-פרת: המדרשה למנהיגות חברתית.
16. תקנות המכינות הקדם-צבאיות (הכרה במכינה קדם-צבאית), התש"ע-2009, עמ' 5. באתר משרד החינוך.
17. את הנאום כולו אפשר למצוא באתר בית הנשיא.
18. מתוך אתר תקווה ישראלית.